

1. A kutatás előzményei, a kitérített kutatási feladat

A doktori kutatás tárgyát öt úgynevezett „rokon”¹ kézirat összehasonlítása, sokoldalú vizsgálata alkotja. A vizsgált kódexek, amelyek keletkezési körülményeiről keveset tudunk, egy későközépkori toszkán evangéliumfordítást tartalmaznak: a kizárólag kéziratban fennmaradt szöveg eredetije elveszett és az anonim szerző által közvetlenül felügyelt másolat sem áll rendelkezésre.

A kéziratok közül kiemelném a 14. századi *Corsiniano 1830*-at, amely az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, Olasz Nyelv és Irodalom szakon 2006-ban megvédett szakdolgozatom vizsgálati tárgyát képezi². A szakdolgozat keretében elkészítettem a kézirat által tartalmazott evangéliumfordítás nagy részének diplomatikus, illetve interpretatív átiratát, amelyet maga a tartalom nyelvészeti szempontú vizsgálata követett.

A vizsgált szöveghagyományt tehát - amely a tág értelemben vett bibliai filológiának szinte ellentmondóan viszonylag egységes: segéd-, illetve másodlagos anyagoktól mentes – az öt említett szövegtanú alkotja. Nem kizárt természetesen, hogy léteznek máig nem fellelt köztes másolatok.

¹ Prof. Stefano Asperti (Univ. La Sapienza di Roma) által vezetett kutatás eredménye az öt kézirat egy csoportba sorolása. Ld. Stefano Asperti, *I Vangeli in volgare italiano*, Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Âge – Bibles italiennes, Tome 105-2, 1993.

² A szakdolgozat címe: *A bibliafordítás elmélete és gyakorlata egy középkori toszkán kézirat tükrében /Corsiniano 1830/*, témavezető: Giampaolo Salvi, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE.

A vizsgált kódexek, amelyek közül többről elmondható, hogy az ó-toszkán alap mellett jellegzetes dialektális jegyeket is hordoznak, a következők:

1. **Corsiniano 1830** (*Róma - Biblioteca Corsiniana*). Hiányzik a kódex első fele (Máté, Márk evangéliuma). Gótikus írással készült, ledörzsölt, majd újra felhasznált pergamenlapokra (*palimpszeszt*) a 14. század közepén. Tiszta firenzei nyelvezet.
2. **Laurentino Pal. 3** (*Firenze - Biblioteca Medicea Laurenziana*). Erőteljesen kurzív, gótikus minuszkulával írt papírkódex a 14. század végéről. Nyugat-toszkán dialektális jegyekkel.
3. **Senese I.V.4** (*Siena - Biblioteca Comunale degli Intronati*). Az elő-humanista kurzívval készített papírkódex a 14. század végére, 15. század elejére datálható.
4. **Riccardiano 1787** (*Firenze - Biblioteca Riccardiana*). Kései könyvírással (*textualis*) pergamenre írt kódex a 15. század közepéről.
5. **Perugino 1086** (*Perugia - Biblioteca Comunale Augusta*). A 15. századi, gótikus könyvírással készített papírkódexben a toszkán nyelvi alapot umbriai dialektális jegyek színezik.

A kutatás konkrét tárgyát képezi tehát:

- 1) a ma különböző olaszországi könyvtárakban megtalálható kódexek (három közülük Firenzében, egy Rómában, illetve egy Perugia-ban) paleográfiai szempontból való bemutatása, amely tartalmazza a kódexek külső, belső leírását, a használt írásfajták

beazonosítását (amely segít térben és időben elhelyezni a szövegtanúkat), az egyes kódexek pontos tartalmát, illetve eddigi bibliográfiáját

2) a rendelkezésre álló anyag filológiai vizsgálata, melynek célja a szövegforrások között fennálló rokoni viszonyok meghatározása, a *stemma codicum*, pontosabban fogalmazva a két lehetséges *sztemma* felvázolása és alátámasztása a szövegek részleges kollacionálásának köszönhetően beazonosított szövegmódosítások, másolási hibák alapján

3) a kéziratok tartalmának több szintű nyelvészeti elemzése (fonetika-fonológiai, morfológiai, szintaktikai, lexikai szintek), különös tekintettel az ó-toszkán nyelvváltozat szintaktikai leírására példák segítségével.

2. Az elért tudományos eredmények, utólagos célkitűzések

A dolgozat végén található melléklet tartalmazza az öt vizsgált kódex azonos részeinek kollacionálását. A kollacionált szövegrészek a következők: Lukács teljes evangéliuma, Máté evangéliumának 3. fejezete, Márk evangéliumának 3. fejezete, illetve János evangéliumának 2. fejezete.

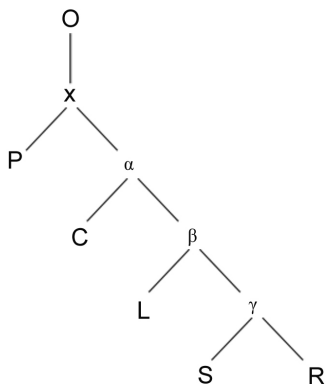
A szövegek interpretatív átiratának, illetve kollacionálásának köszönhetően sikerült meghatározni a kérdéses művet továbbhagyományozó szövegtanúk között fennálló leszármazási viszonyokat.

Ezen a ponton kitérnék arra, hogy míg a *sztemma* alsóbb szintjei viszonylag biztosan kirajzolódtak, a magasabb pozíciókkal kapcsolatban a bizonytalanságok kizárása nehezebb feladatnak bizonyult. Különösen nehéz a perugia-i szövegtanú elhelyezése a *sztemma*-ban. P két szempontból is viszonylagos önállósággal rendelkezik a felvázolt kódexcsoporton belül, egyrésztől híján van a másik négy szövegtanú által osztott összekötő hibák nagy részének, másrésztől a szöveghagyományban jelenlevő glosszákat számos alkalommal átugorja.

P egyéni megoldásainak magyarázatára két hipotézist állítottam fel:

1. P másolója az *archetípus* antigráfjával rendelkezik, amelyet jól lemásol, miközben a másik négy szövegtanú egy elveszett köztes

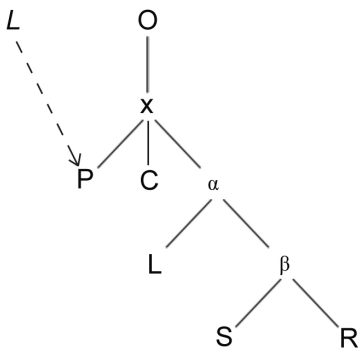
másolat (α) tartalmát hagyományozza tovább, melynek másolója gyakran követ el hibákat. Ami a glosszákat illeti, ezen hipotézis keretében két megoldás bizonyul lehetségesnek: P másolója az általa feleslegesnek gondolt glosszákat átugorja, vagy a köztes másolat (α) másolója a fordításban eredetileg megtalálható glosszákat továbbiakkal gazdagítja. Ezt a második lehetőséget kizárnám, amennyiben az evangéliumok ezen népnyelvi változatában a glosszák rendszere különösen egységesnek bizonyul. Az elmondottak alapján a *sztemma* a következő módon vázolható fel:

2. A kérdéses szövegtervű (P) *kontaminált*. P másolója – feltételezhetően - a másolás során folyamatosan összeveti antigráfja tartalmát egy latin nyelvű változattal (L), amely ott fekszik előtte, majd mielőtt papírra vetné az evangéliumok szövegét javítja az antigráf által tartalmazott másolandó szöveget. A szövegek

folyamatos, illetve szisztematikus összevetésének elméletet támasztja alá, hogy a kódexben nem találhatóak szabadon hagyott helyek utólagos kitöltésre, másrésről nem találhatóak margóra, illetve sorok közé illesztett javítások, amelyek a szöveg utólagos javítására utalhatnának. Ez a hipotézis talán jobban magyarázza ezen kívül P másolójának magatartását a szövegközi glosszákkal szemben: egy glosszákat nem tartalmazó latin változat mindenképpen arra ösztönözhetette, hogy száműzze az általa a kérdéses szövegrész megértéséhez feleslegesnek titulált magyarázatokat.

Ezen a ponton a következő sztemmát lehet felvázolni:

Megállapítható, hogy a két *sztemma* közül az első egyszerűbben magyarázhatónak tűnik. Egyértelműbbnek látszik ugyanis az a

feltételezés, hogy egy másoló (vagyis az elveszett köztes másolat (α) másolója) hibákat követ el, miközben a másik másoló (P másolója) “jól” hagyományozza tovább antigráfja tartalmát, mint a másik lehetőség, amely szerint P másolója szisztematikusan javítja - ebben az esetben az archetípusra (x) visszavezethető - hibákat, amelyeket a többi szövegtenű továbbhagyományoz.

A konkrét példák elemzése mégis a kevésbé várt megoldást sugallja, azzal a megjegyzéssel, hogy egyik *sztemma* sem zárható ki teljes bizonyossággal.

P megoldásaiból kitűnik a szoros kapcsolat a latin szöveg megoldásaival, miközben ez a fajta hozzáállás a latin változattal szemben nem mondható el a szöveghagyomány maradék részéről. A kérdéses másoló – feltételezhetően – nem csupán folyamatosan összeveti antigráfja szövegét a latin változattal, de munkáját az egyes mondatok átmásolása előtt elidőzve, gondolkozva folytatja.

A példák is ezt benyomást támasztják alá: a latin szórendet tükröző megoldások kizárólag ebben a szövegtenűben, bizonyos mondatok szószerintinek tűnő fordítása ebben a szövegtenűben, a többiben található szabadabb fordítással szemben. A szövegben tehát számos helyen tükröződik vissza P szövegének szoros kapcsolata egy latin modellhez.

Ez az aprólékos kutatómunka a vizsgált toszkán népnyelvi evangéliumfordítás leendő kritikai kiadásához szolgáltat majd keretet, amely előreláthatólag nagy mértékben előrelendíthetné a kutatásokat az olasz nyelvű bibliafordítások hagyományának terén,

illetve segíthetne megválaszolni számos olyan kérdést, amelyek ennek a ma már évezredek tradíciójának bizonyos szempontból elhanyagolt korszakát illetően merültek és merülnek fel.

A leendő kritikai kiadás távlatában is vizsgálat alá kerültek tehát a szövegtanúk:

a) Corsiniano 1830

Sajátosságainak megfelelően ez a szövegtanú fontos pozíciót tölt be a *sztemmá*-ban: az *archetípus*-hoz legközelebb eső helyen helyezkedik el. Nem számottevő mennyiségben tartalmaz konzervatív megoldásokat (ez a mondatrészek sorrendjében nyilvánul meg, illetve néhány egyéni megoldásban morfoszintaktikai és lexikális szinten, amelyek azonban lényegében nem változtatják meg a kérdéses szövegrész jelentését), ezen túl ez a kézirat kizárólag tartalmának „helyessége” miatt tűnik ki a szöveghagyományból, a szövegromlás jeleiből ugyanis összességében a legkevesebbet mutatja. Ami a viszonylag nagy számú *lacuná*-t illeti, legtöbbször a másik három szövegtanú (L, S, R) által is osztott monogenetikus hibákról van szó, amelyek emendálására, úgy tűnik, csak P másolója volt képes. Hiányos volta azonban nem teszi lehetővé, hogy kizárólag ez a szövegtanú alkossa a kollacionálás, majd a leendő kritikai kiadás alapját.

b) Laurentino Pal. 3

Tartalmát illetően meglehetősen sok egyéni újítást (*konjektúrát*), illetve hibát tartalmaz. A *skriptor* gyakorlatlanságát számos paleográfiai hiba támasztja alá, illetve meglehetősen gyakran előfordulnak benne a másolóra visszavezethető félreértések is. Ami a hibákat illeti összességében elmondható, hogy a viszonylag gondosan megírt C / P és a jóval több hibát tartalmazó S / R között helyezkedik el. A leszármazási családfában betöltött pozíciója ellenére ennek a szövegtenúnak fontos szerep juthat a kritikai kiadásban. Mivel C nem tartalmazza Máté és Márk evangéliumát, szükséges egy második szövegtenú kiválasztása ezen két evangélium szövegének rekonstruálására. Fontos azonban rávilágítani arra, hogy L esetleges „előléptetése” nem filológiai, sokkal inkább nyelvi tényezőkkel magyarázható. Egy toszkán népnyelvi evangéliumfordítás kiadása esetében ugyanis a perugia-i szövegtenú kiválasztása legalábbis különösnek tűnhetne.

c) Senese I.V.4

Általánosságban elmondható, hogy ennek a kéziratnak a másolója bizonyult a legfigyelmetlenebbnek. Munkájában a másolás során bekövetkezhető szövegromlások szinte minden fajtáját megtalálhatjuk: a banális hibák csoportjából leggyakrabban az elírással találkozhatunk, de találunk példát a másolás mechanizmusának egyéb szakaszaira visszavezethető tévesztésekre

is, mint például olyan szavak összecserélése, amelyek hasonló módon kezdődnek. Bővelkedik a szöveg *lacuná*-kban is. Megállapítható végül, hogy a másoló nem túlzottan intelligens: úgy tűnik, inkább arra törekszik, hogy automatikusan reprodukálja a másolandó szöveg betűhalmazait, mintsem értelmezze azt, amit éppen ír: ez a fajta automatizmus sok félreértést generál.

d) Riccardiano 1787

Ami a kódex tartalmának „helyességét” illeti, ez a példány nagyjából az előző siena-i szövegtanúval azonos szinten helyezkedik el: a talált szövegromlások nem csupán a másoló figyelmetlenségére vezethetőek vissza (elírások, paleográfiai hibák, *omeoarchia*), intelligenciaszintje is gyakran kiütközik: általa jobban ismert kifejezésekkel helyettesít kevésbé ismerteket (ez gyakran a nyelvtani szerkezetekre is igaz), illetve gyakran előfordulnak *homeoteleuton* (azonos vég) okozta hibák is: a másoló a több azonos kifejezéssel végződő szakaszok közül kihagy egyet.

e) Perugino 1086

Már egészen a vizsgálódások kezdete óta nyilvánvaló, hogy ez az időrendben legkésőbbi szövegtanú úgy minőségileg, mint mennyiségileg „kilóg” a szöveghagyomány egészéből. Ami a minőséget illeti, köszönhetően szövege esetleges összevetésének egy latin nyelvű változattal, tartalma jelentősen kevesebb hibát tartalmaz,

mint a többi szövegtanú. Ami a mennyiséget illeti, ebben a kódexben jóval kisebb mennyiségű glossza található, mint a szöveghagyomány többi tagjában. P, amely egyébiránt számos szövegeltérést mutat szinte minden szinten, a fonológiától a szintaxisig, tehát viszonylagos önállósággal rendelkezik a felvázolt kódexcsoporton belül.

Mivel a vizsgált anyag közvetlen módon tanúskodik egy különösen érdekes nyelvi helyzetről, a kéziratok ugyanis tartalmazzák a mai standard olasz nyelvet jellemző fonetikai, morfológiai és szintaktikai jellegzetességek túlnyomó többségét (lévén egy ó-toszkán anyagról van szó), de tartalmazzak ezen túl középkori nyelvjárási jelenségeket is, a dolgozat második felét a tartalmak többszintű nyelvészeti szempontú vizsgálata teszi ki.

A fonetika-fonológia szintjén vizsgálom többek között a latinus helyesírási megoldásokat, a szóeleji mássalhangó duplázódást, a hangsúlytalan magánhangzók különböző záródásait, amelyek a toszkán nyelvjárásokra jellemzőek, a latin mássalhangzócsoportok átalakulásait. A morfológia szintjén a vizsgálat tárgyát képezik a latin névszóragozás maradványai az ó-olaszban, az újonnan született kategóriák (mint a névelő, illetve a prepozíció) alkalmazásában észrevehető bizonytalanságok, a visszaható névmások és a vonatkozó névmások különböző jelentései, illetve az igealakok a különböző igeidőkben és igemódokban. Végül a szintaktikai elemzés tárgyalja a mondatrészek sorrendjét a mondaton belül, a klitikumok

elhelyezkedését, a különböző grammatikai funkciók jellemzőit, illetve a kötőmód, az igenevek és a passzív szerkezet használatát.

Amint már említésre került, L tartalma egy nyugat-toszkán nyelvjárásról, a korai pisano-i dialektusról tanúskodik, míg a legkésőbbre datálható perugia-i kódex lehetővé teszi a korai perugia-i nyelvjárás tanulmányozását. Ezen dialektális jellegzetességek elemzése zárja tehát a dolgozatot.

3. A követett módszertan, az anyaggyűjtés, és a források felhasználása

Eleinte a munkát közvetlenül a kéziratokról készített mikrofilmek alapján végeztem. A kódexek tartalmának átírása interpretatív formában történt, így az egyes szavak, illetve a komplex értelemben vett szöveg értelmezése volt a cél.

Ez azt jelenti, hogy minden egyes szónál egy elfogadható formát kellett találni, a kérdéses időszakra jellemző nyelvi sajátosságoknak megfelelően. A kollacionálás alapjául a firenzei Laurentino Pal. 3 szövegtenű (L) szolgált, mivel C és P különböző okokból kifolyólag alkalmatlannak bizonyult (C azért, mert a kódex híján van az evangéliumi szöveg felének, P pedig nyelvi sajátosságai miatt különül el a többi szövegtenűtől), illetve S és R tartalmukat tekintve a legtöbb hibát tartalmazó szövegtenűk. A kollációhoz a szöveg - eredeti belső logikájának megfelelően - versekre lett felosztva: az

egyres szegmensek első sorában a latin verziót³ találjuk, ezt követi a kollacionálás alapjául szolgáló szövegatanú (L), a további kéziratokból kizárólag azokat a szavak lettek feltüntetve, amelyek bármilyen okból kifolyólag eltérést mutattak a kiindulási ponthoz képest. Kerek zárójelekkel jelöltem végül a különböző *lacuná*-kat, vagyis a hibának tekintett kihagyásokat.

Tekintve hogy:

a) a különböző másolatok egy közel másfél évszázadot átölelő időtartam alatt születtek, a 14. század közepétől a 15. század végéig

b) Toszkánán belül eltérők keletkezésük földrajzi koordinátái

c) illetve az evangéliumok egy népnyelvi változatáról van szó

a szövegek ezen aprólékos összevetésének segítségével nem csupán elénk tárultak a különböző másolók munkájára visszavezethető módosítások, illetve hibák, amelyek segítségével megállapíthatóak a kérdéses művet továbbhagyományozó szövegatanúk között fennálló leszármazási viszonyok, de képet kaphatunk a rendelkezésünkre álló kódexek nyelvezetéről, vagyis olyan helyesírási, fonetikai, morfológiai jellegzetességekről, amelyek egy a nyelvtani és helyesírási normatívák megszületése előtt korszakot jellemeztek. Ebben a korban tehát a másolók, valószínűsíthetően megszokásból,

³ *Vulgata Clementina*. Ld. <http://vulsearch.sourceforge.net/gettext.html>.

inkább a másolt szöveg értelmét, mintsem annak pontos nyelvi formáját próbálták a másolási munka folyamán visszaadni.

Mivel a vizsgált népnyelvi evangéliumváltozat eredetije nem áll rendelkezésre, annak megállapítása, hogy mely eltérés tekintendő hibának, illetve mely nem, rendkívül kényes feladatnak bizonyult. Ezek az eltérések ugyanis az egyedüli nyomok, amelyek segítségével megállapíthatóak a kérdéses művet továbbhagyományozó szövegtanúk között fennálló leszármazási viszonyok.

A kollacionálás munkafolyamatának eredményei alapján a vizsgált anonim evangéliumfordítás szöveghagyománya viszonylag biztosan kirajzolódott. Megállapítható tehát, hogy az öt kérdéses kódex nem csupán a tág értelemben vett bibliahagyományon belül, de az olasz népnyelvi evangéliumfordítások korpuszának⁴ is egy elég jól azonosítható csoportját képezik. Ezt a feltételezést támasztják alá többek között az egyes kéziratok tipológiai sajátosságai is, a korra egyáltalán nem jellemzően ugyanis kizárólag a négy evangélium fordításáról van szó. Ez pedig egy olyan konfigurációnak tekinthető, amely nem jellemezte a korszakot. Végül a fordítás jellege is arra enged következtetni, hogy az öt kézirat ugyanazt az evangéliumfordítást hagyományozza tovább: a szövegekbe nagy mennyiségben glosszák ékelődnek, amelyek sajátosságai, illetve

⁴ Az olaszországi *Fondazione Franceschini* az *École Française de Rome*-mal szoros közreműködésben nemrégiben elkészítette az Itáliai Fél-szigeten készült olasz népnyelvi bibliafordítások listáját. Ld. L. LEONARDI, "Inventario dei manoscritti biblici italiani", in: *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Âge – Bibles italiennes*, Tome 105-2, 1993, pp. 863-867.

előfordulásuk gyakorisága kizárja azt a feltételezést, amely szerint az egyes kódexekbe egymástól függetlenül is bekerülhettek volna.

Az elemzés külön érdekessége, hogy egyrésztől egy rendkívül kötött szövegről, pontosabban egy latinból fordított szent szövegről van szó (ez számos fonológiai, de szintaktikai sajátosságot is magyarázhat), másrésztől a fordítást lexikai- és magyarázó glosszák gazdagítják, amelyek - spontaneitásuknak köszönhetően – feltételezhetően, hűen tükrözik azt a nyelvi közeget, amelyben a fordító élt és dolgozott. Az egyes másolókra visszavezethető helyesírási tényezők, morfológiai változatok, szövegmódosítások végül egy diakrón dialektológiai elemzéshez is forrást szolgáltattak. A firenzei alapú ó-toszkán mellett így bemutatásra kerül egy nyugat-toszkán nyelvváltozat, illetve Perugia középkori nyelvezete is.

4. A témában végzett publikációs tevékenység

Váginé Huszthy A., *Un testimone glossato in volgare toscano dei Vangeli*, in: *Verbum Analecta Neolatina*, Tomus IX, Fasciculus 1, Akadémiai Kiadó, Budapest 2007, 29-51. old.

Váginé Huszthy A., *Volgarizzamenti biblici nella Toscana medievale (Una versione anonima dei Vangeli)*, in: *Nuova Corvina*, N. 21, Istituto Italiano di Cultura, Budapest 2009, 169-179. old.

Váginé Huszthy A., *Sintassi latina e sintassi volgare nello specchio del sistema glossatorio medievale*, (kiadás alatt), in: *Verbum Analecta Neolatina*.